

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ СТРАХОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)

ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASES OF FORMATION OF INSURANCE ACTIVITY: RETROSPECTIVE ANALYSIS (ON THE MATERIALS OF THE UKRAINIAN PROVINCES AS PART OF THE RUSSIAN EMPIRE)

Пономаренко П.О.,

здобувач кафедри загальноправових дисциплін

Харківський національний університет внутрішніх справ

Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу організаційно-правових засад становлення страхової діяльності з точки зору ретроспективного аналізу на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії.

З урахуванням доктринального дослідження констатовано, що першочергові аспекти еволюційного зародження відносин колективної (страхової) взаємодопомоги, страхових відносин і страхових ідей формувалися під впливом різних політичних, економічних, історичних та культурних процесів, що відбуваються в державі. Зародження законодавчого та наукового забезпечення страхування і страхових ідей в період, коли економіка розвивалася в жорстких рамках кріпацтва, все ж було пов'язано в значній мірі швидше як «данина європейській моді». У західних країнах в цей час страхування отримало вже широкий розвиток, і були видані перші твори наукового характеру з страхування життя.

Таким чином, стан суспільних відносин, економіки, фінансів і рівень освіти ще не сприяли появі в XVIII столітті вітчизняної правової науки та професійної фінансової освіти, але тенденція до їх виникнення проглядалася вже досить явно і осмисленою. У XIX столітті фінансова і страхова наука, а також страхова освіта в більшій мірі були пов'язані з політекономічними дослідженнями і процесом становлення фінансово-кредитних установ, податкової системи. Це вплинуло на появу аналітичних наукових досліджень вітчизняних учених і практиків, що відрізняються широтою загальноекономічного кругозору, глибоким знанням сучасних їм політико-економічних шкіл, науковим осмисленням процесів в господарському житті. Надалі, розвиток страхової діяльності як економічного інструменту ставило завдання розгляду широкого кола проблем щодо формування страхового захисту в усіх галузях господарства.

Ключові слова: страхування, органи державного страхування, українські території у складі Російської імперії, державне управління, страхова діяльність, страхові компанії.

The scientific article is devoted to research and complex analysis of organizational and legal bases of formation of insurance activity from the point of view of the retrospective analysis on materials of the Ukrainian provinces as a part of the Russian empire.

Taking into account the doctrinal study, it is stated that the primary aspects of the evolutionary origin of relations of collective (insurance) mutual assistance, insurance relations and insurance ideas were formed under the influence of various political, economic, historical and cultural processes taking place in the state. The emergence of legislative and scientific support for insurance and insurance ideas at a time when the economy was developing within the rigid framework of serfdom, was still associated much more as a "tribute to European fashion." In Western countries at this time insurance has already been widely developed, and the first works of a scientific nature on life insurance were published.

Thus, the state of social relations, economics, finance and education have not yet contributed to the emergence in the XVIII century of domestic legal science and professional financial education, but the trend towards their emergence was already quite clear and meaningful. In the XIX century, financial and insurance science, as well as insurance education were largely associated with political economy research and the process of formation of financial institutions, the tax system. This influenced the emergence of analytical research of domestic scientists and practitioners, differing in the breadth of general economic horizons, deep knowledge of contemporary political and economic schools, scientific understanding of the processes in economic life. Further, the development of insurance activity as an economic tool posed the task of considering a wide range of issues related to the formation of insurance protection in all sectors of the economy.

Key words: insurance, state insurance bodies, Ukrainian territories as a part of the Russian Empire, public administration, insurance activity, insurance companies.

Постановка проблеми. Завдання підвищення конкурентної спроможності, стійкості і безпеки сучасної вітчизняної економіки обумовлює необхідність адекватного реформування системи страхових інститутів на основі узагальнення і позитивного осмислення історичного шляху їх зародження, становлення і розвитку. Необхідність еволюційного аналізу ринку страхування викликана і доцільністю використання досвіду подолання тотожних проблем сфери страхування, які виникали в періоди соціально-економічної трансформації і зміни пануючого господарського устрою. Підкреслимо також й недостатню вивченість загальних закономірностей еволюції страхових інститутів і відносин в історичній ретроспективі та лаконічність спеціальних робіт інших авторів, присвячених проблемам генезису страхового ринку на українських територіях. Результати численних досліджень, присвячених вивченню особливостей системи страхування, дозволяють обґрунтувати еталони і орієнтири реструктуризації вітчизняних інститутів даної сфери, виявити напрямки

і параметри адаптації найбільш ефективних форм інституційної організації страхових відносин. Однак потребують осмислення також імперативи і пріоритети реформування страхових інститутів, що вимагає проведення їх історико-логічного аналізу. Безсумнівно важливість використання аналогічного досвіду функціонування страхових інститутів в інші історико-правові рамки української державності.

Стан дослідження. Проблеми, що є важливими як у теоретичному, так і в практичному аспектах для осмислення предмету дослідження розглядалися у працях як сучасних українських та зарубіжних фахівців, так і науковців, зокрема такими як Д. І. Мейером, Г. С. Пресом, І. Степановим та ін. Найбільш фундаментальні дослідження провели учені 20-х років XX століття: Г. І. Андреев, К. Г. Воблий, В. С. Гофман, С. Красніков, Є. Мен, В. М. Потоцький, С. Є. Разумов, В. К. Райхер, С. М. Розеноєр, В. І. Серебровський, Л. В. Фелінський тощо. В той же час, не дивлячись на сталий науковий інтерес до вказаної проблематики, опрацювання та виокремлення особли-

востей організаційно-правових засад становлення страхової діяльності з точки зору ретроспективного аналізу на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії належить до малодосліджених тем.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний аналіз організаційно-правових засад становлення страхової діяльності з точки зору ретроспективного аналізу на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. Страхування належить до числа найбільш старих і стійких форм господарського життя, що сягають своїм корінням в далеку історію. За своєю суттю страхування являє собою створення цільових фондів грошових коштів, призначених для захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб від несподіваних, випадкових за своєю природою нещастя, що супроводжуються збитками. Відшкодування збитків при страхуванні здійснюється за рахунок резервів, створених із страхових внесків страховальників.

Представляючи собою спосіб боротьби із загрозливими людині небезпеками різного роду (вогонь, буря, смерть і т. д.), страхування ніяк не піддається точному визначенню. Незважаючи на величезну кількість спроб дати поняття страхування, до сих пір не вдалося досягти створення такої дефініції, яка б, з одного боку, не була б занадто вузькою і охоплювала б усі види страхування, а, з іншого боку, не була б занадто широкою і не захоплювала би в свою сферу сторонніх явищ. Виявлена після стількох марних спроб неможливість дати вичерпне визначення страхування спонукала деяких дослідників взагалі відмовитися від прагнень до встановлення загального поняття страхування. Спроби дати визначення страхування, – каже Мюллер-Ербах, – виявилися безплідними; як тільки опис стає всеосяжним, воно робиться безбарвним і нічого не говорить по суті [1, с. 437].

Проте, не дивлячись на все різноманіття поглядів розуміння страхування, всі вони мають загальні риси – сутність страхування, яка виявляє його як інструмент колективного самозахисту, що склався в процесі тривалої еволюції правового інституту. Як відомо, страхування сягає своїм корінням в далеку давнину і цьому свідчать численні історичні факти. Однак уже багато років точиться дискусія з питання про його витоки. Представники різних шкіл і теорій сперечаються – чи можна взагалі говорити про докапіталістичне страхування? Чи існувало страхування в докапіталістичних формаціях: в рабовласницькому суспільстві; в феодальному суспільстві до того, як в його надрах почали розвиватися капіталістичні виробничі відносини? Буржуазна страхова теорія, в особі переважної більшості своїх представників, заперечує, хоча нерідко з різними застереженнями, існування страхування до XIV століття. Частково поділяючи положення цієї теорії, наведемо деякі з найбільш виразних формулювань цієї думки. Один з представників буржуазної страхової науки, наприклад, Альфред Манес стверджує, що «справжня історія» страхування, що змінила його «передісторію» починається лише з середини XIV століття. У період же «передісторії» були, на його думку, лише «подібні» зі страхуванням інститути, але не було ще справжнього страхування. Аналогічні погляди висловлюються не тільки в спеціальній, але і в загальній літературі. Так, наприклад, Шмоллер стверджує, що страхування в своїх перших початках сходило до XVII – XIX століття [2, с. 30].

Широко поширенням користується твердження, ніби наявність страхового підприємства служить одним із значних реквізитів і страхового договору і самого страхування взагалі. Від цих позицій і відправляються, по суті справи течії буржуазної страхової думки. Належать до одного з них автори, які міркують що ті аспекти, які існували зовсім не тож самі з «нашим» страхуванням; значить, це зовсім не страхування, а лише щось суміжне, анало-

гічне йому. Інші йдуть зворотним шляхом: не вбачаючи можливості заперечувати наявності відомих форм страхування вже в докапіталістичних суспільствах, вони укладають подібність цього страхування з буржуазним, зокрема, про наявність ще в ті часи страхових договорів і навіть страхових підприємств, подібних буржуазним. Вони міркують: і тоді існувало щось на зразок страхування; значить, це таке ж страхування, як і «наше», хоча б тільки в елементарній формі. Інакше кажучи, вони модернізують докапіталістичне страхування [3, с. 366].

Подібного роду ідейна установка характерна для буржуазної теорії не тільки в сфері страхування. Як відомо, буржуазна наука взагалі схильна розглядати історично зумовлені і специфічні для капіталізму форми суспільних відносин, як абсолютні, єдино «раціональні», єдино «справжні» форми, а відповідні інститути минулих епох – як «несправжні», «недорозвинені», «зародкові» форми капіталістичних інститутів, в кращому випадку, як їх найбільш елементарні різновиди. Немає нічого більш характерного для буржуа, – говорив В.І. Ленін, – як перенесення рис сучасних порядків на всі часи і народи [2, с. 31].

На наш погляд, у зв'язку з цим вельми цікавим є наступний вислів К. Маркса про ці характерну особливість: Згідно звичайному погляду, ці (тобто буржуазні) відносини розподілу є природними відносинами, відносинами, що випливають з природи будь-якого суспільного виробництва взагалі. А так як немає можливості заперечувати, що докапіталістичні суспільства виявляють інші способи розподілу, то ці останні тлумачаться як нерозвинені, недосконалі і замасковані, які не досягли свого найбільш чистого і законного вираження, а тому своєрідно пофарбовані різновиди цих природних відносин. Таким чином, напрошується висновок про те, що аналогічну картину ми бачили і в поглядах буржуазних вчених – економістів і юристів – стосовно питання про докапіталістичне страхування. Але ці погляди не відображають об'єктивної історичної істини, а отже, однаково неправильно і заперечувати наявність докапіталістичного страхування, і вважати його простим різновидом, елементарною формою буржуазного страхування.

Поділяючи думку В. К. Райхера, ми вважаємо, що страхування існувало і в феодальному, і в рабовласницькому суспільстві. Це було страхування, обумовлене відносинами зазначених докапіталістичних суспільств і по-своєму висловлювало ці відносини, а тому відмінне від того, яке ми всі звикли розуміти. Виходячи з розуміння страхування як явища, що має глибокі історичні корені, ми вважаємо за доцільне аналізувати його історію з давніх часів, де спостерігаються перші свідчення існування страхування.

Колективний самозахист людей від згубного для них впливу стихійних сил природи і дій інших людей, які зазіхають на їх життя, здоров'я та майно, ще в глибоку давнину практикувався набагато частіше, як більш ефективний, ніж індивідуальний. Про це свідчать історичні факти. Так, за часів вавилонського царя Хаммурапі, який правив древньою Вавілонією в XVIII столітті до нашої ери, учасники торгового каравану укладали між собою договори, в яких сторони погоджувалися спільно зазнавати збитків, отримані будь-ким з учасників каравану в результаті пограбування, крадіжки або пропажі [4, с. 21]. Це – не єдиний приклад. За свідченням Талмуда, зборів релігійно-етичних і правових норм іудаїзму, що склалися в період з III століття до нашої ери по V століття нашої ери, подібні договори уклалися в Палестині і Сирії на випадок продажу, розтерзання хижим звіром, крадіжки і пропажі віслюка у кого-небудь з учасників каравану [5, с. 12].

Історичні факти свідчать, що в епоху Середньовіччя відбувається розвиток принципу взаємодопомоги у внутрішньому житті міст, яким постійно погрозували феодальне насильство, грабежі та розбої. У зв'язку з цим

ступінь взаємного страхування в містах по необхідності зростала і досягала вищого рівня у порівнянні зі страхуванням в стародавніх країнах. Це знайшло відображення в середньовічних братствах, які на перших порах не були організовані за професійною ознакою. Однак з плином часу, під впливом соціально-економічних умов відбувався процес диференціації братств спочатку шляхом їх поділу на світські і релігійні гільдії. У свою чергу, світські гільдії розділилися на охоронні і професійні. Гільдії першого роду основною метою мали охорону особи і майна своїх членів від небезпечних посягань ззовні. Гільдії другого роду носили строго професійний характер і тому створювалися з метою охорони професійних інтересів своїх членів. Найбільш поширеними гільдіями подібного роду були купецькі, які мали свої основні центри у багатьох містах.

До кінця XVIII століття страхування на українських територіях розвивалося повільно, потреби в страховому захисті покривалися послугами іноземних страхових компаній, що пояснюється тривалим збереженням кріпацтва і постійно виникаючими перешкодами на шляху розвитку економіки. Перші страхові товариства створювалися для страхування від пожеж. Найстаріше з них – Ризьке товариство взаємного страхування від пожеж, організоване в 1765 році, але поступово в цю сферу стали впроваджуватися західні страхові компанії, які пропонували свої послуги заможним громадянам. В результаті відтік грошей за кордон у вигляді страхових премій досяг настільки відчутних розмірів, що уряд вирішив обмежити доступ іноземних страховиків на ринок і спробував організувати державну систему страхування від пожеж.

Страхова справа з моменту її виникнення, як і багато інших починань, підтримувалися державною владою. Саме створення інституту страхування було розпочато з видання державних актів, зокрема перший етап у розвитку організації державного страхування в Російській імперії відкривається підписанням Катериною II Маніфесту від 28 червня 1786 року про заснування Державного Позикового Банку, яким була введена заборона на страхування майна в іноземних компаніях, узаконений принцип державної страхової монополії, заснований на ідеях державного страхування. Для забезпечення застави нерухоності в тому ж році при банку відкрилася – Державна

страхова експедиція, страхові операції якої обмежувалися обраними ризиками (кам'яні будинки, кам'яні фабрики); страхова сума не повинна була перевищувати 75% вартості нерухоності; тариф премій був для всіх однаковий і становив 1,5% страхової суми. Однак фінансові результати роботи цієї експедиції стали настільки невтішними, що від такої ідеї згодом довелося відмовитися [6, с. 320]. А отже, страхову справу передбачалося організувати на основі абсолютної і, в принципі, безстрокової державної монополії, що, однак, зазнало краху. Державна страхова монополія носила явно виражений фіскальний характер, і перший етап історії страхування закінчився крахом принципу державної страхової монополії та ідей державного страхування.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що першочергові аспекти еволюційного зародження відносин колективної (страхової) взаємодопомоги, страхових відносин і страхових ідей формувалися під впливом різних політичних, економічних, історичних та культурних процесів, що відбуваються в державі. Зародження законодавчого та наукового забезпечення страхування і страхових ідей в період, коли економіка розвивалася в жорстких рамках кріпацтва, все ж було пов'язано в значній мірі швидше як «данина європейській моді». У західних країнах в цей час страхування отримало вже широкий розвиток, і були видані перші твори наукового характеру з страхування життя.

Таким чином, стан суспільних відносин, економіки, фінансів і рівень освіти ще не сприяли появі в XVIII столітті вітчизняної правової науки та професійної фінансової освіти, але тенденція до їх виникнення проглядалася вже досить явно і осмисленою. У XIX столітті фінансова і страхова наука, а також страхова освіта в більшій мірі були пов'язані з політекономічними дослідженнями і процесом становлення фінансово-кредитних установ, податкової системи. Це вплинуло на появу аналітичних наукових досліджень вітчизняних учених і практиків, що відрізняються широтою загальноекономічного кругозору, глибоким знанням сучасних їм політико-економічних шкіл, науковим осмисленням процесів в господарському житті. Надалі, розвиток страхової діяльності як економічного інструменту ставило завдання розгляду широкого кола проблем щодо формування страхового захисту в усіх галузях господарства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Серебровский В. И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. Москва, 1997. 680 с.
2. Райхер В. К. Общественно-исторические типы развития страхования. Москва : Изд-во академии наук СССР, 1947. 282 с.
3. Шершеневич Г. Ф. Учебник торгового права. Москва : Московское научное издательство, 1919. 335 с.
4. Иванова М. Теоретические аспекты страхования. *Страховое ревью*. 2004. № 7. С. 21-28.
5. Савкин Д. В. Некоторые аспекты возникновения и развития института страхования. *История государства и права*. 2002. № 1. С. 12-28.
6. Чунтулов В. Т. Экономическая история СССР. Москва, 1969. 464 с.